INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

ISSN: 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 12 | JANUARY – 2021

लोकसंख्या वाढ आणि सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. आलटे आर. एन.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मंठा,
ता. मंठा, जि. जालना.

प्रस्तावना :–

औद्योगिक क्रांती घडून आली असल्याने आणि मानवी जिवनविषयक नवीन वैद्यकिय शोध लागण्याने एकंदरीत मृत्यूच्या प्रमाणात घट होवून जन्मदर सातत्याने वाढू लागला आहे. याँ"ावाय दुसऱ्या महायुध्दात अनेक दे"ा नव्याने अस्तित्वात आले आहेत. या नवीन स्वतंत्र झालेल्या दे"ाात औ़द्योगिक सुधारणा बरोबरच वैद्यकिय सेवांमध्ये सुध्दा खूप सुधारणा घडून आली आहे. याचा परिणाम असा झाला की, 1950 साली जागतिक लोकसंख्येत 1.7 टक्के दराने वार्षीक वाढ घडून आली. पुढील विस वर्षात म्हणजे 1970 साली तर जागतिक लोकसंख्येत 2 टक्क्यांनी वाढ झाली. या वाढीला विकसनॅ"ाल दे"ाातील घटणारा मृत्यूदर मुख्यत्वे करून जबाबदार होता. असे निष्कर्षांती सिध्द झाले आहे.

यानंतरच्या काळात म्हणजे पुढील पंचविस वर्षात 1995 साली जागतिक लोकसंख्या 567.3 कोटींच्या वर गेली आणि लोकसंख्येची सरासरी जागतिक घनता ही 42 एवढी झाली. एकट्या भारतात 2000 साली शंभर कोटीच्या वर लोकसंख्या वाढली आहे. जर भारताची ही अवस्था आहे तर जागतिक पातळीवर वाढीव लोकसंख्येची काय अवस्था असेल? म्हणजे ती किती गतीने वाढू लागली आहे याची कल्पनाही करवत नाही.

इ.स. पहिल्या शतकापासून इ.स. 1650 पर्यंत लोकसंख्या वाढीचा जो सरासरी दर होता त्याच्या तिस पटींनी आज जागतिक लोकसंख्या वाढत आहे. वि"ोष म्हणजे जे दे"ा अल्पविकसीत आहेत तेथील लोकसंख्या वृध्दी दर तर 40 पटींनी जास्त आहे.

सातत्याने लोकसंख्या वाढू लागल्याने जवळपास सर्वच दे"ाात अन्नधान्य, आरोग्य, पाणी, इंधन, बेकारी, गुन्हेगारो यासारखे ज्वलंत प्र"न निर्माण झाले. एकीकडे लोकसंख्या वाढत असली तरी दुसरीकडे नैसर्गीक साधन–संपतीमध्ये वाढ होत नाही. म्हणजे लोकसंख्या ज्या गतीने वाढत आहे. त्याच गतीने विकासाची नैसर्गिक, भौतिक आणि मानवनिर्मीत सामग्री वाढत नाही. म्हणूनच लोकसंख्या आणि तिचा वध्दीदर कोणत्याही दे"ााच्या विकासावर परिणाम करण्यास कारणीभूत असतात.

जन्म–मृत्यूदरातील तफावत :–

नैसर्गीक वाढ या एकाच कारणामुळे जागतीक लोकसंख्या वाढू शकते. नैसर्गीक वाढीतील जन्मदर आणि मृत्यूदर या दोन घटकांपैकी जन्मदर आणि मृत्यूदर या दोन घटकांपैकी जन्मदर या घटकात वाढ झाल्याचे कोठेही पुरावे आढळून आले नाहीत. मात्र मृत्यूचे प्रमाण काही बाबतीत पुराव्याच्या आधारे थोडे का होईना कमी झाले आहे. हे प्रमाण रोगराई, लढाई आणि नैसर्गीक आपत्ती याद्वारे निॅ"चत केले गेले आहे. म्हणजे या विविध कारणांमुळे लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होत असे, परंतु जन्मदराच्या बाबतीत असे ठोस नि ढोबळ पुरावे का होईना

उपलब्ध नाहीत म्हणजेच लोकसंख्येत तिच्या वाढीच्या दरात जी प्रचंड वाढ वि"ोषतः अलिकडच्या काळात झाली आहे ती नैसर्गीक वाढीतील मृत्यूदर घट झाल्यामुळे घडून आली आहे असा निष्कर्ष निघतो. यासाठी अन्य पुराव्याची आव"यकता पडत नाही.

कोणत्याही दे"ाची लोकसंख्या केव्हाही स्थिर राहत नसते. तिच्यात सतत चढ–उतार होत असतात. संपूर्ण जगाच्या लोकसंख्येचे स्वरूपही असेच असते. सध्याच्या परिस्थितीत प्रत्येक दे"ाची लोकसंख्या वाढत आहे, तिच्यात घट होणे मु"िकल झाल आहे. लोकसंख्येचे नेमके स्वरूप समजून घेण्यासाठी तिच्या गतिमानतेचा अभ्यास करावा लागतो. ही गतीमानता मानवी जनमानसा"ी संबंधित असते, कारण जनन हा लोकसंख्येत वाढ घडवून आणणारा एक महत्वाचा घटक असतो. जागतीक लोकसंख्या वाढीस तर जनन हाच एकमेव घटक कारणीभूत असतो.

वास्तविक लोकसंख्येचा अभ्यास हा जसा गुंतागुंतीचा असला तरी जन्म आणि मृत्यूच्या कारणासंबंधीचे किमान ज्ञान ज्यांना तज्ञ समजले जाते अ"ांना असणे आव"यक असते. म्हणूनच गेल्या काहीं वर्षापासून लोकसंख्या का वाढू लागली आहे. तिच्या वृध्दीमुळे कोणकोणते प्र"न निर्माण होवू लागले आहेत. भविष्यात त्या प्र"नांचा काय नी कसा परिणाम होणार आहे, या नि अ"ा अनेक बाबीं"ी संबंधी कोणत्याही दे"ाने विचार केला नव्हता, परंतु परिस्थिती आवाक्याच्या बाहेर जात आहे हे जेंव्हा लक्षात यायला लागले तेंव्हा अलिकडच्या काळापासून म्हणजे दुसऱ्या महायुध्दानंतरच लोकसंख्यावाढीवर साधक–बाधक चर्चा होवून त्यासंबंधी दे"ा नि जागतीक पातळीवर अभ्यास केला जावू लागला आहे.

स्थलांतर :–

लेकसंख्यावाढ ही प्रामुख्याने जन्मदर आणि मृत्यूदर या दोन बाबींवरच अवलंबून असते. स्थलांतर हा घटकही तसा लोकसंख्या वाढीला जबाबदार असला तरी तो फारसा महत्त्वाचा नसतो. कारण एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जेंव्हा लोकांचे स्थलांतर होते, तेंव्हा त्या भागात लोकसंख्येचे प्रमाण कमी–जास्त होते एवढेच. जन्म आणि मृत्यू दराचे असे नसते. म्हणूनच लोकसंख्या बदलाचा घटक बऱ्याच"ा दे"ांच्या लोकसंख्या वाढोत फारसा महत्त्वाचा नसतो. जगातील अनेक विकसन"ील दे"ांमध्ये मृत्यूदर खाली आले आहेत. भविष्यात ते आणखी खाली जाणार आहे अ"ी कल्पना केली जाते, परंतु या दे"ांमध्ये जरी मृत्यूदराचे प्रमाण कमी असले तरी त्या प्रमाणात जन्मदराचे प्रमाण कमी झाले नाही, म्हणूनच या दे"ांमध्ये लोकसंख्यावाढीचे दर जास्त प्रमाणात वाढल्याने लोकसंख्या वेगाने वाढू लागली आहे.

भारतात इंग्रजांनी अनेक वर्षे राज्य केले, ते भारताचे राज्यकर्ते होते. परंतु त्यांचे लोकसंख्याविषयक असे खास सुनियोजित धोरण नव्हते. ब्रिटि"ांच्या सुरुवातीच्या काळात तर भारतातील लोकांच्या संख्येत होणारी वाढ ही इंग्रजाच्या वैभवात भर टाकणारी बाब होती भारतीय लोकांना इंग्रजांचा राज्यकारभार मानवतो आहे. अ"ी त्यांची मानसिकता बनली होती. म्हणजे इंग्रजांना भारतीय लोकसंख्येत झालेली वाढ माणवणारी होती, असेच त्यांचे राजकीय धोरण होते. या बाबतीत सर रिचर्ड टेपल या मुंबईच्या 1877 ते 79 च्या काळातील गव्हर्नराचे विचार लक्षात घेण्यासारखे आहेत.

एका संस्थानाच्या कारभाऱ्याने त्यांना मराठी राज्यातील जनतेच्या आत्यंतिक प्रजोत्पादन करण्याच्या प्रवृत्तीवर नियंत्रण घालण्याच्या बाबतीत सूचना केली होती. तेव्हा त्यांनी रागाने असे उत्तर दिले होते की, राणीसाहेबांच्या, व्हिक्टोरीया सम्राज्ञीच्या प्रजननात वाढ घडवून आणण्यासाठी ते सर्वतोपरी प्रयत्न करतील परंतु प्रजेच्या संख्येत ज्यामुळे घट घडून येईल असे ते काहीही करणार नाहीत. याचा अर्थ असा होतो की, इंग्रज शासन हे भारतीय लोकसंख्या नियंत्रणाच्या अनुकूल नव्हते.

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दोन द"ाकापर्यंत 1920 सालापर्यंत मृत्यूदर जास्त असल्यामुळे भारतीय लोकसंख्येत फार"ी भर पडली नव्हती. म्हणून कदाचित लोकसंख्याविषयक प्र"नांची जाणीव भारतीय व युरोपीय विचारवंतांना झाली नव्हती. परंतु श्रो. प्यारे कि"ान वहल या भारतीय लोकसंख्या"ास्त्रज्ञाला मात्र 1911 सालीच लोकसंख्या समस्येची तिव्रता जाणवली होती. म्हणून त्यांनी आपले विचार मांडले होते. परंतु त्यावेळी त्यांच्या विचारांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले.

इ.स. 1931 साली जेव्हा जनगणना घेण्यात आली तेव्हा लोकसंख्येचो नेमकी आकडेवारी लक्षात आल्याने इंग्रजांचे या प्र"नाकडे लक्ष वेधले गेले. म्हणूनच ''भारतात विकास घडवून आणावयाचा असेल तर नवीन जन्माला येणाऱ्या बालकांचा प्रलयंकारी लोंढा थांबवायला पाहिजे'' असे उद्गार त्यावेळचे सेन्सस कमि"नर श्री. हंटन यांनी काढले होते. खरे तर याबाबतीत श्री. वट्टल यांनी 1911 सालीच भविष्य वर्तविले होते. परंतु त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. त्यांनी पुन्हा 1934 साली "पॉप्युले"ान प्रॉब्लेम इन इंडीया" नावाचा ग्रंथ लिहून या दे"ातील

लोकसंख्या प्र”नांची तिव्रता 1911 पेक्षाही जास्त असल्याचे स्पष्ट केले होते. त्यानी हा प्र”न कसा सोडविला जाऊ शकतो याविषयी काही सूचनाही केल्या होत्या. परंतु त्यावेळी त्यांच्या विचाराची कोणीही दखल घेतली नाही.

इंग्रज भारताच्या लोकसख्यांवाढीच्या बाबतीत जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करीत होते त्यांनी याबाबतीत कोणत्याही उपाययोजना केल्या नाहीत. जेथ्न भारताचा राज्यकारभार चालायचा त्या इंग्लंडच्या शासनाचे धोरण भारताच्या संतती नियमनाच्या विरुध्द होते.

समारोप :–

वैद्यकिय सुविधांमुळे जननियंत्रण केले जाऊ शकते, परंतु त्यासाठी शासकीय धोरण आणि लोकमत अनुकूल असायला पाहिजे. जगाची लोकसंख्या कमालीची गति”ाल असल्याने बहुसंख्य दे”ाांना वाढती लोकसंख्या चिंतेचा विषय झाली आहे. अनेक विकसन”ाील दे”ाांना जन्मदरात घट घडवून आणण्या”ावाय अन्य पर्याय नाही याची तीव्र जाणीव झाली आहे. परंतु मृत्यूदरात घट घडवून आणण्याऐवढे हे काम तसे सोपे नाही ही बाब सर्व दे”ाांच्या लक्षात आली आहे. जन्मदर कमी करण्यासाठी सर्वच विवाहीत जोडप्यांनी अपत्यांची संख्या कमी ठेवण्याचा संकल्प केला पाहिजे. परंतु यासाठी विवाहीत लोकांना लहान कुटुंबाचे महत्त्व कळावयास पाहिजे हे कळण्यासाठी संततीनियमनाच्या पध्दतीचे निदान किमान ज्ञान तरी त्यांना असायला पाहिजे. वास्तविक हे अ”ाा प्रकारचे ज्ञान सहज उपलब्ध होण्यासारखे आहे. त्यात कठीण असे काहीही नाही. परंतु दे”ापातळीवरुन या पध्दती सुलभपणे उपलब्ध करुन दिल्या गेल्या पाहिजेत. जनन आणि मृत्यू या प्रक्रियेच्या विषमतेतून लोकसंख्या वाढ होत असल्याने त्याचे विपरित परिणाम भोगावे लागतात.

भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त आहे. हा वेग जर असाच राहीला तर इ.स. 2030 मध्ये चिनला मागे टाकत भारत जगात सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला दे”ा होईल. पुढील पिढ्यांच्या चांगल्या उज्वल भविष्यासाठी वर्तमानकाळात सुधारणा कराव्या लागणार आहेत. तरच पुढच्या पिढीला आपण काहीतरी आद”ाॅ देवून जावू.

संदर्भ :–

1. डॉ. दा. धों. काचोळे :– लोकसंख्या”ाास्त्र, कैलास पब्लिके”ान्स, औरंगाबाद, 2001
2. डॉ. दिलीप खैरनार :– लोकसंख्या आणि समाज, चिन्मय प्रका”ान, औरंगाबाद
3. डॉ. दा. धों. काचोळे :– लोकसंख्या आणि विकास, कैलास पब्लिके”ान्स, औरंगाबाद, 2014
4. डॉ. दा. धों. काचोळे :– भारतीय समाज :प्र”न आणि समस्या, कैलास पब्लिके”ान्स, औरंगाबाद